

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en ‘schone’ bruiden begraven onder de ‘Diemse’ toren

Archeologische inspectie rond de Mariakerk te
Didam, gemeente Montferland



Archeologisch Adviesbureau

8500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

230 na Chr.

1650 na Chr.

C
U
L
T
U
R
H
I
S
T
O
R
I
E

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en ‘schone’ bruiden begraven onder de ‘Diemse’ toren

**Archeologische inspectie rond de Mariakerk te
Didam, gemeente Montferland**

drs. M. Schabbink



Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Montferland

Titel: Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren: archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

Status: eindversie

Datum: 19 december 2013

Auteur: *drs. M. Schabbink*

Met een bijdrage van: drs. S. Baetsen

Projectcode: MODB

Bestandsnaam: RA2749_MODB

Projectleider: drs. M. Schabbink

Projectmedewerker: drs. R. den Boer

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: 422358

ARCHIS-waarnemingsnummer: nog niet verleend

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 55001

Autorisatie: drs. H.B.G. Scholte Lubberink

Bevoegd gezag: gemeente Montferland

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2013

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Montferland heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in december 2012 een archeologische inspectie uitgevoerd in verband met werkzaamheden aan het riool rond de Mariakerk te Didam in de gemeente Montferland. Doel van het onderzoek is inzicht te verkrijgen in opbouw en datering van het bij de kerk gelegen kerkhof.

Bij de archeologische inspectie zijn 36 inhumatiegraven gedocumenteerd. Er is slechts in een zeer klein deel van de sleuf onderzoek gedaan tot aan de ongestoorde ondergrond. Vastgesteld kon worden dat begravingen elkaar oversnijden en dat minimaal drie lagen aanwezig zijn. De oudste graven dateren op basis van het voorkomen van kistspijkers uit de 15e eeuw. De jongste graven zijn in het begin van de 20e eeuw aangelegd.

Er is slecht een klein deel van de menselijke botten verzameld; de overige zijn achtergebleven voor een respectvolle herbegraving. De verzamelde menselijke botfragmenten behoren toe aan vijf individuen: vier volwassen personen (bestaande uit twee vrouwen, een man en een volwassen persoon waarvan het geslacht niet kon worden bepaald) en een veertien- tot zestienjarige, vermoedelijk een vrouw. Het gebit van de jongedame vertoonde twee elementen met cariës en een weinig voorkomende anatomische variant, zogenaamde *shovel shaped incisors*. Ze was begraven met een rouwkrans/bruidskroon over haar hoofd. Aanwijzingen voor dergelijke begravingwijzen zijn archeologisch wel eerder waargenomen, maar die waren nooit zo goed geconserveerd aangetroffen als onder de 'Diemse' toren. Deze versierselen bij jonge, maagdelijke meisjes worden in verband gebracht met een huwelijk met God.

Een aantal vondsten dateert van voor de bouw van de kerk. Dit wijst op een mogelijke nederzetting in de tijd voordat het terrein als religieuze plaats werd ingericht. Veel vondsten, waaronder een opmerkelijke bronzen gesp, duiden op een datering in de 8e of 9e eeuw (NB: de oudste vermelding van Didam stamt uit 828!).

Gaafheid en conservering van zowel de graven als het vondstmateriaal was redelijk tot goed. Met de archeologische inspectie is slechts een klein aantal begravingen onderzocht. Omdat de kerk al vanaf de 11e eeuw in gebruik is en waarschijnlijk het terrein rondom ook toen al als begraafplaats werd gebruikt, is slechts een fractie van het geheel onderzocht. Ondanks de geringe omvang van de archeologische inspectie zijn bijzondere feiten aan het licht gekomen. Deze hebben niet alleen betrekking op de bijzondere en nog slecht gekende begrafenisrituelen uit de Nieuwe tijd, maar ook op de aanwezigheid van een vermoedelijk nederzettingsterrein uit de Vroege Middeleeuwen. Het is duidelijk dat deze hypothese getoetst moet worden. Het is daarom helder dat bij toekomstige graafwerkzaamheden rond de oude kerk van Didam enige vorm van archeologisch onderzoek zeer wenselijk is.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Administratieve gegevens	9
2 Methoden	13
3 Resultaten	15
3.1 Geologie en bodem	15
3.2 Inhumatiegraven	17
3.3 Vondsten	19
4 Het menselijk botmateriaal	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Methodologie	23
4.3 Resultaten	25
4.4 Conclusie	29
5 De vindplaats	31
5.1 Bouwgeschiedenis Mariakerk	31
5.2 Ouderdom kerkhof	33
5.3 De Diemse bruid	34
5.4 Gaafheid, conservering en aanbevelingen	37
Literatuur	39
Gebruikte afkortingen	41
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	42
Bijlage 1: Sporenlijst	43
Bijlage 2: Vondstenlijst	47

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van de gemeente Montferland heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in december 2012 een archeologische inspectie uitgevoerd in verband met werkzaamheden aan het riool rond de Mariakerk te Didam in de gemeente Montferland. Een archeologische inspectie betreft een noodwaarneming bij reeds gestarte graafwerkzaamheden. Bij de vervanging van het bestaande riool rondom de Mariakerk werd op voorhand niet verwacht dat het bodemarchief zou worden aangetaast. Pas na melding van amateurarcheologen dat menselijke botresten verspreid op de stort lagen en de vondst van een bronzen gesp, werd alsnog besloten tot het uit laten voeren van een archeologische inspectie van de bodemontsluitingen. Doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in opbouw en datering van het bij de kerk gelegen kerkhof. Voorafgaand heeft geen vooronderzoek plaatsgevonden en er is geen Programma van Eisen opgesteld zoals in ideale situaties gebruikelijk is conform de Kwaliteitsnorm voor de Nederlandse Archeologie (KNA).

Het veldwerk is uitgevoerd op 10, 11 en 12 december 2012. De uitwerking vond plaats in juli 2013. Tijdens het onderzoek heeft overleg plaatsgevonden met de deskundig adviseur van het bevoegd gezag, de heer M. Kocken (omgevingsdienst Achterhoek). De begeleiding is uitgevoerd volgens de normen van de archeologische beroepsgroep (zie artikel 24 van het Besluit archeologische monumentenzorg). De KNA (versie 3.2), beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl), geldt in de praktijk als richtsnoer. RAAP beschikt over een opgravingsvergunning, verleend door de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Onderzoeksdocumentatie en vondstmateriaal zullen worden overgedragen aan het depot van de provincie Gelderland.

1.2 Administratieve gegevens

Het onderzoeksgebied ligt rondom de Mariakerk te Didam. De archeologische inspectie is uitgevoerd ten zuiden van de kerk (figuur 1). Het gebied staat afgebeeld op kaartblad 40E van de topografische kaart van Nederland (schaal 1:25.000).

Plaats: Didam

Gemeente: Montferland

Provincie: Gelderland

Onderzoeksgebied: Mariakerk

Centrumcoördinaten: 205.884/439.057

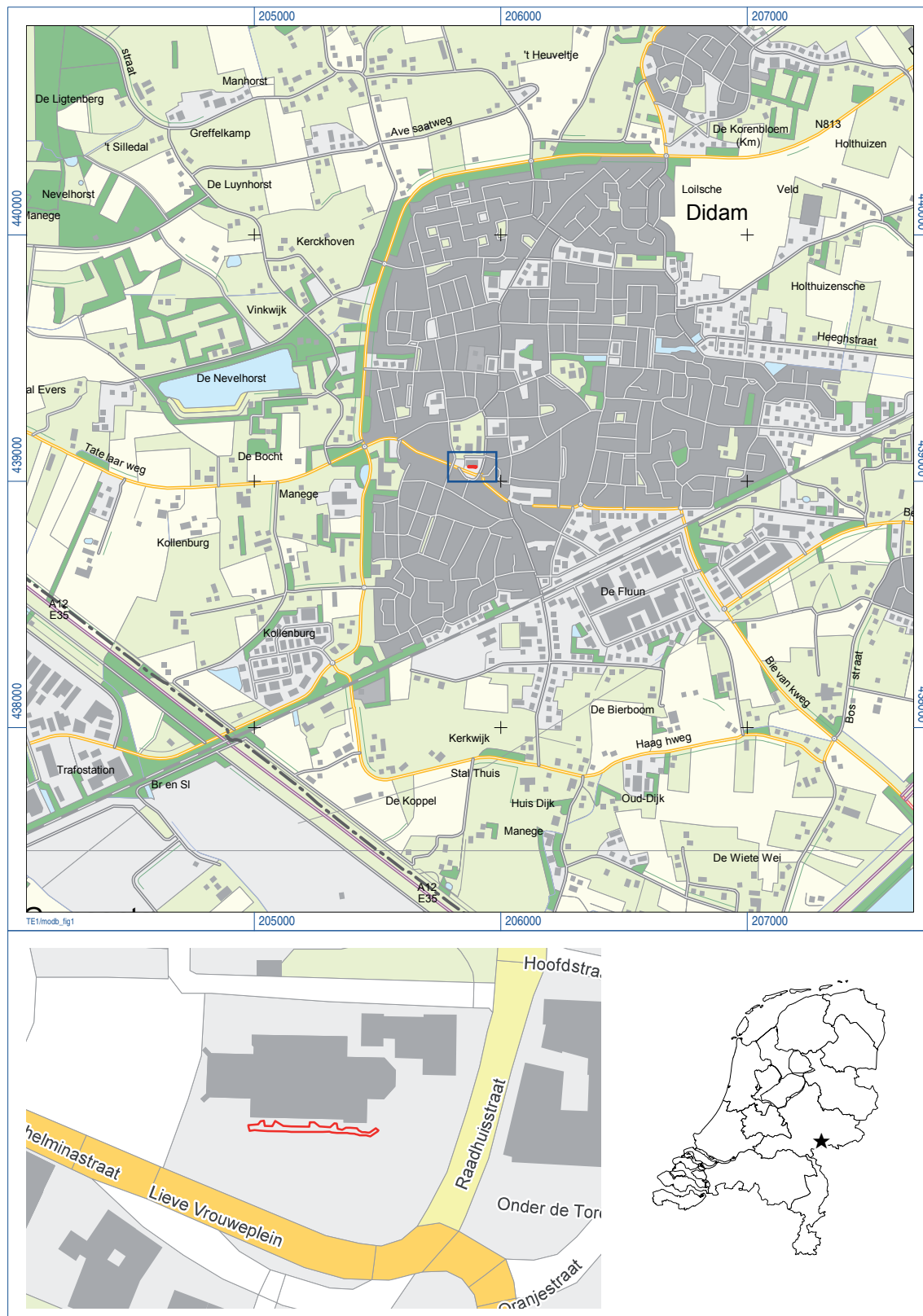
ARCHIS-vondstmeldingsnummer: 422358

ARCHIS-waarnemingsnummer: nog niet verleend

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 55001

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland



Figuur 1. Ligging van het onderzoeksgebied (rood omlijnd); onder: detail en ligging in Nederland (ster).

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

Archeologische perioden			
Tijdperk			Datering
Nieuwste tijd (=Nieuwe tijd C)			1795
Nieuwe tijd	B		1650
		A	1500
Middeleeuwen	Laat		1250
		Vol	1050
	Vroeg	Ottoons	900
		Karolingisch	725
		Merovingisch laat	525
		Merovingisch vroeg	450
Romeinse tijd	Laat		270
		Midden	70 na Chr.
		Vroeg	15 voor Chr.
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

tabell_standard_Archeologisch_RAAP_2010

Tabel 1. Archeologische tijdschaal.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

2 Methoden

Afmetingen werkput

De archeologische inspectie is uitgevoerd om inzicht te verkrijgen in de opbouw en datering van het bij de Mariakerk gelegen kerkhof. De inspectie behelsde de archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden. Daartoe zou een sleuf van ongeveer 50 x 1 m laagsgewijs worden verdiept. Uiteindelijk is een sleuf van met een lengte van 31,5 m en een breedte variërend van 1,15 tot 2,45 m onderzocht. In totaal is 45 m² in vlak 1 en 4 m² in de vlakken 2 en 3 onderzocht.

Opgravingsvlak en profiel

In de werkput is een eerste vlak aangelegd tussen 12,6 en 12,25 m +NAP. De hoogte van het vlak werd bepaald door de ligging van de oude riolering. Na verwijdering van dit riool werd het vlak archeologisch onderzocht. De daarbij aangetroffen inhumatiegraven zijn gedocumenteerd. Omdat het nieuwe riool niet dieper zou komen te liggen en de sleuf toch deels opgevuld werd met schoon zand om deze op één niveau te krijgen, is in overleg met het bevoegd gezag geen tweede vlak in de gehele werkput aangelegd. Om toch een indruk te krijgen van de opbouw van het kerkhof is aan de oostzijde een gedeelte met afmetingen van 1 x 2 m handmatig verdiept tot een tweede en derde vlak net boven de ongestoorde ondergrond. De keuze van deze locatie was gebaseerd op de vondst van een bronzen gesp door een medewerker van het uitvoerende bedrijf. De gesp was een belangrijke aanleiding voor de archeologische inspectie. Op deze locatie is een profielopname gemaakt, beschreven en gefotografeerd.

De sporen en bodemlagen zijn in een doorlopende reeks genummerd en digitaal ingemeten in het Rijksdriehoeksnet met behulp van een GPS. De hoogte van de blootgelegde graven en vlakken is ingemeten ten opzichte van NAP. Spoornummer 999 is gereserveerd voor recente verstoringen.

Afwerking en behandeling sporen en vondsten

Alle aangetroffen inhumatiegraven zijn ingemeten, gefotografeerd en beschreven. Na documentatie zijn de menselijke resten verzameld voor herbegraving op het plaatselijke kerkhof (figuur 2). Botresten van vijf individuen zijn verzameld voor eventuele analyse of datering.¹ Op voorhand stond echter niet vast of deze analyses zouden plaatsvinden. Uiteindelijk is besloten de verzamelde menselijke resten te laten beoordelen door een fysisch antropoloog. Datering van het bot heeft niet plaatsgevonden.

Bij het registreren en beschrijven van de sporen en vondsten is gebruik gemaakt van het computerprogramma Odile. De spoornummers worden in dit rapport aangeduid met een hoofdletter S (bijv. S 7), de vondstnummers met een hoofdletter V (bijv. V 28).

¹ De menselijke resten zijn in overleg met de koster van de Mariakerk achter gelaten voor herbegraving en worden derhalve niet aan het provinciaal depot aangeboden. Uitzondering geldt voor enkele wel geadmistreerde botten (V 17, V 18, V 19, V 21, V 23).

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland



Figuur 2. Het merendeel van het menselijk botmateriaal is verzameld voor een respectvolle herbegraving.

Bemonstering

De schedel van graf S 35 (V 23) bleek voorzien van een hoofddeksel, een zogenaamde bruidskroon versierd met bloemen van bronsdraad. De schedel met bruidskroon is ter conservering aangeboden aan restauratieatelier Restaura te Haelen.

3 Resultaten

3.1 Geologie en bodem

Het onderzoeksgebied bestaat geomorfologisch gezien uit een dekzandrug.² Volgens de geologische kaart van Nederland (schaal 1:50.000) is het dekzand ter plaatse van het onderzoeksgebied minder dan 2 m dik en rust het op fluvioperiglaciale afzettingen.³ De bodem in het onderzoeksgebied is op de Bodemkaart van Nederland (schaal 1:50.000) aangegeven als 'niet gekarteerd', omdat het binnen de bebouwde kom van Didam ligt. In de omgeving van het onderzoeksgebied



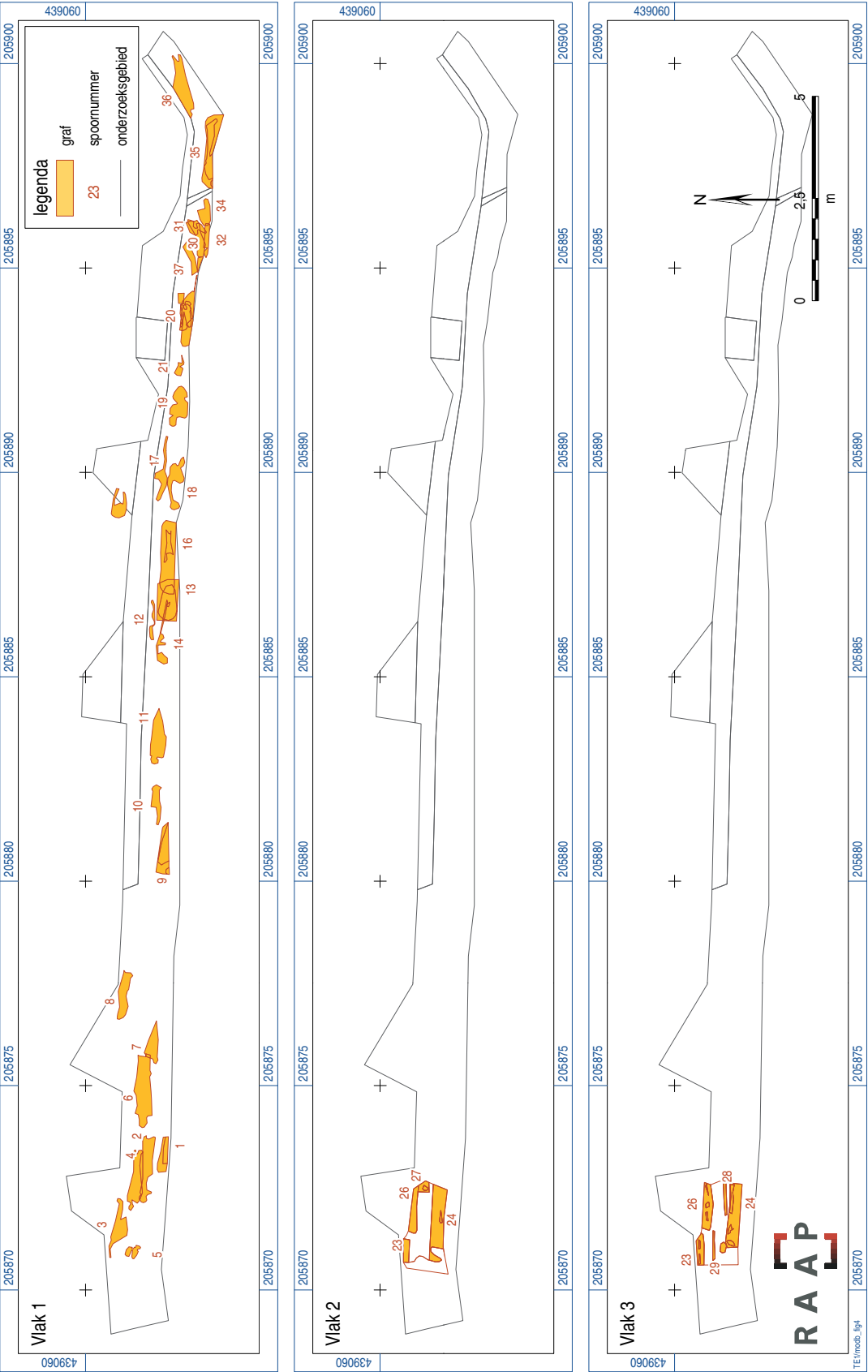
Figuur 3. Zuidprofiel aan oostzijde van de werkput.

² De Lange & Ten Cate, 1977: code 3L5.

³ Van de Meene, 1988.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland



Figuur 4. Overzicht werkput met graven in vlak 1, 2 en 3.

komt een hoge bruine enkeerdgrond voor: lemig fijn zand met grondwatertrap VI.⁴ Volgens een oude gedetailleerdere bodemkaart (schaal 1:10.000) van Didam ligt het onderzoeksgebied echter in een zone die is gekwalificeerd als een natte oude zand-graslandgrond, met grondwaterafzettin-gen tussen 0,1 en 0,5 m -Mv.⁵

Bij het gedocumenteerde profiel kon worden vastgesteld dat verschillende lagen met inhumatie-graven aanwezig waren. Opgemerkt dient te worden dat deze profielopname geen volledig beeld van de opbouw van het kerkhof geeft. Onder een verstoord pakket van ongeveer 0,7 m werd een eerste begravingshorizont opgetekend (figuur 3). In deze 0,25 m dikke, donkergekleurde laag werden de jongste begravingen aangetroffen (S 1000). Daaronder bevond zich een veel schonere laag, een lichtbruingrijs pakket van 0,3 m (S 1001). Deze rustte op zijn beurt op een donkergrijze laag. In deze laag (S 1002) werden de oudste begravingen opgetekend. Daaronder werd de onge-stoorde ondergrond (S 1003; C-horizont) aangetroffen. Deze bestond uit sterk siltig, oranjegeel, matig fijn zand. Overigens was het zand van de verschillende begravingshorizonten ook sterk siltig.

3.2 Inhumatiegraven

Bij de archeologische inspectie zijn 36 inhumatiegraven gedocumenteerd (zie ook bijlage 1). In het eerste vlak van de werkput zijn de meeste graven gedocumenteerd (figuur 4). De graven zijn aan-getroffen tussen 12,6 en 12,25 m +NAP. De hoogte van het vlak werd bepaald door de aanwezig-heid van de oude riolering. Na verwijdering daarvan werd het vlak archeologisch onderzocht. De aanleg van het hele eerste vlak werd bemoeilijkt door de aanwezigheid van een metalen strip van de bliksemafleiding van de kerk. In het oostelijk deel van de werkput lag ook nog een kabelsleuf (S 999).

De graven bevonden zich in de lagen S 1000 en S 1001. In vlak 1 zijn dertig graven gedocumen-teerd. De begravingen zijn oost-west georiënteerd met zoals gebruikelijk het hoofd in het westen. Het botmateriaal was redelijk tot goed bewaard. Veel graven zijn echter in het verleden door nieu-were graven verstoord geraakt. De compleetheid van de graven varieert van een enkele schedel of been tot nagenoeg complete begravingen. Bij veel van de nagenoeg complete graven ontbreken bijvoorbeeld de voeten en/of onderbenen (figuur 5). Hoewel niet alle botelementen van de graven onderzocht zijn, kon wel in het veld worden vastgesteld dat de samenstelling tussen mannen en vrouwen min of meer gelijk was. Van slechts één graf, S 8, kon vastgesteld worden dat het een kind betrof. Een bijzonder graf lag deels in de putwand. Bij dit graf, S 35, werden bronsdraad ver-sierselen gevonden. Deze jongedame had ook nog eens een opvallend uiterlijk (zie verder § 4.3).

Resten van doodskisten zijn nauwelijks aangetroffen. Bij slechts een derde van alle 36 graven kon de contour van een kist worden ingemeten. Een fraai voorbeeld werd aangetroffen bij graf S 9 (figuur 6, boven). Bij een enkel graf werd de bodem van de kist nog (in vergane staat) aangetroffen.

⁴ Stiboka, 1975: code bEZ23-VI.

⁵ Pijls, 1948: code Zw1



Figuur 5. Graven S 11 en S 32.

Bij dit op het hoogste niveau aangetroffen graf S 13 (12,6 m +NAP) waren de botten al vergraven bij de aanleg van het oude riool. Van het graf restte slechts een fragment van het schedeldak. Opmerkelijk was dat bij deze begraafing een deel van een rozenkrans werd gevonden (figuur 6, onder; zie ook § 3.3).

In de vlakken 2 en 3 werden nog eens zes graven blootgelegd. De onderzijde van de graven in vlak 2 (S 23, S 24, S 26) werden ook in vlak 3 opgetekend. De oudste graven waren duidelijk minder goed geconserveerd. Van graf S 28 werden een schedel en een bovenbeen en van graf S 29 alleen een boven- of onderbeen blootgelegd. Vlak 3 lag slechts enkele centimeters boven de ongestoorde grond.



Figuur 6. Kistcontour bij graf S 9 en bodem van de kist van graf S 13.

3.3 Vondsten

Keramisch vondstmateriaal

Tijdens het onderzoek zijn verschillende vondsten geborgen. Naast het menselijk botmateriaal (zie hoofdstuk 4) bestaat het merendeel uit keramisch vondstmateriaal: 28 stuks gebruiks aardewerk en bouwmateriaal (tabel 2). Het keramisch vondstmateriaal bestaat uit gefragmenteerd gebruiks aardewerk en bouwmateriaal. De datering loopt van mogelijk de Prehistorie of Vroege Middeleeuwen t/m de Nieuwe tijd. Over de datering van de vier scherven handgevormd aardewerk bestaat onduidelijkheid. Het materiaal, weinig gemagerd met zand, kleine grindjes en potgruis, is hard gebakken. Het is niet duidelijk of deze scherven in bijvoorbeeld de IJzertijd of Vroege Middeleeuwen geplaatst moeten worden. Hardgebakken aardewerk uit de IJzertijd is bijvoorbeeld ook rond Doetinchem

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

baksel	aantal scherven	datering
handgevormd aardewerk (AWH)	4	1-800
Badorf aardewerk (ba)	1	725-900
kogelpot (kp)	1	800-1200
Pingsdorfaardewerk (pi)	2	1100-1200
steengoed (s1)	3	1300-1500
roodbakkend aardewerk (r)	2	1700-1800
steengoed met oppervlaktebehandeling (s2)	6	1700-1900
majolica (m)	1	1700-1800
porselein (p)	1	1700-1800
industrieel wit aardewerk (iw)	2	1850-1900
pijpaarden rookgerei (PIJP)	2	1700-1900
bouwmateriaal	3	1350-1600

Tabel 2 Verdeling keramisch vondstmateriaal.

vastgesteld.⁶ Gevoelsmatig ligt de datering eerder in de Vroege Middeleeuwen, vanwege de gelijkenis met Hessens-Schortens aardewerk. Dit aardewerk is min of meer gelijktijdig met de ene scherf uit Badorf. Aardewerk uit Badorf is een gidsfossiel voor deze periode en wordt veelvuldig aangetroffen op allerlei vroeg-middeleeuwse sites. De datering van alle genoemde scherven ligt voor de bouw van de kerk. Tezamen met de gevonden slakken duiden deze vondsten op een mogelijk nederzettingsterrein voor de bouw van de kerk.

Een aantal scherven stamt uit de tijd van de eerste gebruiksfasen van de kerk. Naast het kogelpotaardewerk, het Pingsdorfaardewerk en het steengoed behoort ook het bouwmateriaal tot deze periode. Het betreft twee fragmenten van dakpannen en een baksteen. De baksteen, met een formaat van 25,5 x 12,5 x 5,5, dateert mogelijk uit de 15e/16e eeuw, hoewel datering op basis van formaat met enige voorzichtigheid benaderd moet worden. De datering van twee fragmenten van keramische boven- en onderpannen ligt in dezelfde tijdspanne; ze kunnen zelfs nog wel iets ouder zijn.

Het merendeel van het gebruiksaardewerk stamt uit de Nieuwe tijd. Het kwam voor in de 18e, 19e en vroege 20e eeuw. De gebruikelijke en veel voorkomende bakseltypen zijn nagenoeg allemaal vertegenwoordigd. Een opvallend stuk in deze context is wel een fragment van een majolica bord. Op de spiegel is een afbeelding zichtbaar die grote gelijkenis vertoont met een Jezusfiguur aan het kruis (figuur 7).

Hoewel het aardewerk is verzameld om de individuele graven te kunnen dateren, moet dit met enige voorzichtigheid betracht worden. Scherven die binnen een kist- of grafkuilvulling worden gevonden geven vaak eerder een *terminus post quem* voor de datering van de begraving. Als bijvoorbeeld een munt uit 1500 naast een dode wordt aangetroffen, betekent dat niet per se dat deze

⁶ Ufkens & Silens, 2007; Schabbink, 2007.

rond 1550 is begraven, maar wel dat deze hoogstwaarschijnlijk ná 1550 is begraven.⁷ Uit de verschijningsvorm van de graven blijkt dat veel graven oversneden zijn. Bij het delven van nieuwe graven werden oudere verstoord, hetgeen blijkbaar niet als probleem werd ervaren.

De stratigrafische verspreiding van het aardewerk geeft ook voor Didam een vertekend beeld. Het oudst aangetroffen handgevormde aardewerk uit Prehistorie of Vroege Middeleeuwen, het dierlijk botmateriaal alsmede een vloeslak werden in vlak 2 aangetroffen. Waarschijnlijk duidt dit op een nederzetting ter plaatse van het latere kerkhof. Bij het delven van de graven is het nederzettingsmateriaal in de grafkuil terecht gekomen. Maar de oude scherven Badorf- en Pingsdorfaardewerk zijn, evenals het materiaal uit de Nieuwe tijd, weer in vlak 1 gevonden. Op grond van het aardewerk kan dus geen duidelijke datering van het kerkhof verkregen worden (zie verder § 5.2).

Glas

Van de in totaal veertien stuks glas behoren er dertien tot een deel van een kralensnoer, waarschijnlijk een rozenkrans. Deze, gevonden in graf S 13 bestond uit ronde, glazen en langwerpige kunststoffen kralen gescheiden door kunststoffen buisjes en bijeengehouden met koperdraad. Het uiteinde werd gevormd door een grotere, blauwe, glazen kraal (figuur 8). Het gebruik van (vroege) kunststoffen geeft aan dat het mogelijke gebedssnoer uit het begin van de 20e eeuw stamt.⁸ Daarnaast is een fragment vensterglas gevonden.



Figuur 7. Fragment van een majolica bord met beeltenis van Jezus aan het kruis. Schaal 1:1.



Figuur 8. Deel van mogelijke rozenkrans uit graf S 13, datering vroege 20e eeuw. Schaal 1:1.

⁷ Bij archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst is op basis van ¹⁴C-dateringen en aardewerkanalyse vastgesteld dat aardewerk ook wel een indicatie voor de datering kan zijn, maar vaker niet (Derks e.a., 2008).

⁸ De gebruikte kunststof betreft waarschijnlijk celluloid. Celluloid is eind 19e eeuw en in de eerste helft van de 20e eeuw voor vele doeleinden gebruikt: vulpennen, mesheften, speelgoed, etc. De nadelen, brandbaarheid en spontane decompositie, hadden tot gevolg dat het werd vervangen door andere plastics.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland



Figuur 9. Spijkers en beslag van doodskisten. Schaal 1:1.

Overig

De negen metaalvondsten bestaan uit spijkers en een enkel beslagstuk van grafkisten en metaal-slakken. Van de vier slakken betrof één een vloeislak, een relict van ijzerbewerking. De vier spijkers en beslagstuk (figuur 9) zijn vanwege de geringe informatiewaarde en hoge conserveringskosten uitgeselecteerd. Ook de genoemde houten delen van een kistbodem zijn niet geselecteerd voor deponering. De schedel met bronsdraadversierselen is er restauratie aangeboden aan Restauratie te Haelen.

4 Het menselijk botmateriaal

Drs. Steffen Baetsen (SBFA)

4.1 Inleiding

In december 2012 is door RAAP archeologisch adviesbureau een archeologische inspectie uitgevoerd tijdens de vervanging van de bestaande riolering naast de Mariakerk in het centrum van Didam, gemeente Montferland. Er zijn hierbij menselijke botfragmenten zoals schedels aangetroffen, afkomstig uit graven. Het vermoeden bestaat dat de menselijke botfragmenten dateren uit de periode 15e t/m 19e eeuw. Het botmateriaal is verzameld per individu en geadministreerd met behulp van put, vlak, spoor en vondstnummer.

Voor de archeologische inspectie bij de Mariakerk te Didam was geen Programma van Eisen beschikbaar. In eerste instantie bestaan er daarom ook geen specifieke vragen met betrekking tot het fysisch-antropologisch onderzoek. De doelstellingen van dit fysisch-antropologische onderzoek zijn derhalve beperkt tot het vaststellen van het minimum aantal individuen dat door het bot wordt gerepresenteerd. Daarnaast wordt getracht een beschrijving en interpretatie van enkele fysieke kenmerken van deze individuen te geven voor zover dat mogelijk is. Een aantal onderdelen vormt bij de beschrijving van die (fysieke) kenmerken de basis. Dat zijn voor dit onderzoek:

- de volledigheid;
- de conservering;
- het geslacht;
- een indicatie van de skeletleeftijd bij overlijden;
- een beschrijving van de gebitsstatus;
- een beschrijving van de pathologische (door ziekte veroorzaakte) botveranderingen en het voorkomen van anomalieën (anatomische varianten).

4.2 Methodologie

Algemeen

Het fysisch-antropologisch onderzoek tracht te voldoen aan de KNA (versie 3.2), maar deze voorziet niet specifiek in richtlijnen voor de methoden en technieken voor dit specialistisch onderzoek.⁹ Eind 20e eeuw zijn in het *Handboek Specificaties* van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek wel gangbare en minimaal vereiste methoden voorgesteld ter analyse en determinatie.¹⁰ Hierin staan verschillende methoden beschreven voor onderzoek naar de fysieke kenmerken van een individu op basis van zijn of haar skelet. Tegenwoordig zijn richtlijnen opgesteld

⁹ Centraal College van Deskundigen, 2010: protocol 4006 Specialistisch onderzoek.

¹⁰ Brinkkemper, Eerden & Graaf, 1998: § 4.4.10.3 en § 4.5.1.10.

door *Barge's Anthropologica* en het Amsterdams Academisch Medisch Centrum gangbaar.¹¹ Voor de duidelijkheid zullen de gebruikte methoden hieronder worden beschreven.

Volledigheid en conservering

De beoordeling van de volledigheid en conservering van een menselijk skelet wordt macroscopisch vastgesteld. De volledigheid kan gelden voor het skelet maar ook, zoals in dit onderzoek, voor de individuele botfragmenten. Variabelen zijn mogelijk van aan- of afwezigheid waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen bijvoorbeeld *diafyse* (beenschacht) en *proximale/distale* gewrichtsuitenden. Voor de beschrijving van de conservering worden drie klassen gebruikt. Dit zijn goed (bot is stevig, weinig breuken), redelijk (bot is zacht, meerdere breuken) en slecht (bot is poederachtig en/of sterk gefragmenteerd).

Bepaling van het geslacht

Ter bepaling van het geslacht wordt gebruik gemaakt van morfologische kenmerken van de *pelvis* (bekken) en het *cranium* (schedel) beschreven volgens Acsádi/Nemeskéri en de *Workshop of European Anthropologists* (WEA).¹² Hierbij worden morfologische kenmerken aan het *cranium* of de *pelvis* gescoord op een schaal van -2 (zeer vrouwelijk) tot +2 (zeer mannelijk). Bij een verschillend resultaat tussen de eindscore van de *pelvis* en het *cranium* gaat de voorkeur uit naar de eindscore van de *pelvis*. Dit houdt verband met de biologische functie van de *pelvis*. Bij een vrouwelijk individu dient deze de mogelijkheid te bieden tot het baren van kinderen waardoor het bijvoorbeeld minder hoog en breder van opbouw is. Voor dit onderzoek is het echter niet van toepassing omdat de geborgen botfragmenten alleen *cranium*-fragmenten betreffen.

Bepaling van de skeletleeftijd bij overlijden

Voor de beoordeling van de (skelet)leeftijd op het moment van overlijden worden verschillende methoden gebruikt om tot een conclusie te komen. De leeftijd bij overlijden van niet-volwassenen personen kan vrij nauwkeurig vastgesteld worden met behulp van de ontwikkeling van het wissel- en permanente gebit (gebitsmineralisatie), verbening (*ossificatie*) van het axiale skelet (*pelvis*, *vertebrae*) en delen van het *cranium*, lengtegroei van de beenschachten met of zonder gewrichtsuitenden en de sluiting van gewrichtsuitenden (*epifysen*).¹³ Voor volwassen individuen wordt de skeletleeftijd bij overlijden bij voorkeur berekend met behulp van vier variabelen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van vastgestelde standaarden.¹⁴ In dit onderzoek is dat echter niet mogelijk omdat we niet met volledige skeletten te maken hebben, maar alleen met *crania*. Wel bestaat de mogelijkheid om met behulp van vergroeiing van de schedelnaden (*sutures*), gebitsattritie en -eruptie een skeletleeftijd te schatten.¹⁵

De status van het gebit

Het gebit wordt op een aantal kenmerken beoordeeld. Indien mogelijk wordt onderzocht hoeveel gebitselementen doorgebroken (geërupteerd) zijn of zijn geweest, hoeveel daarvan *ante mortem*

¹¹ Maat, van den Merwe & Hoff, 2012.

¹² Acsádi & Nemeskéri, 1970; Workshop of European Anthropologists, 1980.

¹³ Rauber-Kopsch, 1952; Maresh, 1955; Workshop of European Anthropologists, 1980; Brothwell, 1981; Ubelaker, 1989; Scheuer & Black, 2000.

¹⁴ Nemeskéri, Harsányi & Acsádi, 1960; Acsádi & Nemeskéri, 1970; Sjøvold, 1975; Workshop of European Anthropologists, 1980.

¹⁵ Workshop of European Anthropologists, 1980; Scheuer & Black, 2000; Maat, Mastwijk & Jonker, 2002: fig. 19-21.

(voor de dood) verloren zijn gegaan, hoeveel er *post mortem* (na de dood) verloren zijn geraakt, het aantal *congenitaal* (aangeboren) afwezige elementen, hoeveel er daadwerkelijk geïnspecteerd zijn en hoeveel er daarvan carieuze veranderingen vertonen. De aanwezige gebitselementen worden tevens gecontroleerd op de vorming van *calculus* (tandsteen), storingen in de ontwikkeling van het tandglazuur (glazuurhypoplasieën) en vergroeiingen. Wanneer mogelijk wordt het kaakbot gecontroleerd op ontstekingsholten en openingen (abcessen en fistels) en op *alveolaire atrofie* (terugwijkend botweefsel rond de tandkas). Hierbij worden classificaties gebruikt zoals beschreven door Brothwell.¹⁶

Botveranderingen veroorzaakt door ziekten, ongevallen of anatomische variatie

In een standaard fysisch-antropologische analyse wordt het menselijke botmateriaal onderzocht op veranderingen van het bot als gevolg van ziekte (pathologie), ongevallen (traumata) of anatomische variatie (*non metrical traits*). Voor de classificatie van de botveranderingen wordt gebruik gemaakt van voorbeelden en beschrijvingen zoals opgesteld door Aufderheide & Rodriguez-Martin, Mann & Hunt en Ortner.¹⁷ Classificatie van botveranderingen in de gewrichten zijn in dit onderzoek niet van toepassing.

4.3 Resultaten

Algemeen

Het fysisch-antropologisch onderzoek van de botfragmenten wijst uit dat deze hebben toebehoord aan vijf personen (tabel 3). Van één persoon (S 21-V 17) is alleen de mandibula (onderkaak)

put	vlak	spoor	vondst	skeletonderdeel	conservering
1	1	21	17	mandibula (onderkaak) fragment	redelijk
1	1	35	23	os frontale (voorhoofdsbeen)	goed
				os pariëtale (wandbeen) links/rechts	goed
				os temporale (slaapbeen) links/rechts	goed
				os occipitale (achterhoofdsbeen)	goed
				pars petrosa (rotsbeen) links/rechts	goed
				mandibula	goed
				vertebrae cervicalis (nekwervels) I/II	goed
1	2	27	21	os occipitale	goed
1	3	24	19	os frontale	goed
				os pariëtale links/rechts	goed
				os temporale links	goed
1	3	28	18	os occipitale	goed
				os pariëtale links/rechts	goed
				os temporale links/rechts	goed

Tabel 3. De aanwezige skeletonderdelen en conservering per put, vlak, spoor en vondstnummer.

¹⁶ Brothwell, 1981: 155.

¹⁷ Aufderheide & Rodriguez-Martin, 1998; Mann & Hunt, 2005; Ortner, 2003.

aanwezig; van een ander (S 27-V 21) alleen het *os occipitale* (achterhoofdsbeen); en van één (S 35-V 23) is het *cranium* bijna volledig. De meeste *cranium*-fragmenten zijn goed van kwaliteit maar niet volledig. Dat is niet opmerkelijk omdat ze tijdens rioleringswerkzaamheden zijn aange- troffen en geborgen en niet bij een officiële archeologische opgraving.

Geslacht

Een beoordeling van het geslacht is voor vier individuen mogelijk (tabel 4). Een mandibula (S 21-V 17) is door *ante mortem* (na de dood) tandverlies dusdanig vervormd dat geslachtkarakteristieke kenmerken niet goed beoordeelbaar zijn. Daarnaast geven de kenmerken van de *mandibula* niet erg betrouwbare resultaten.¹⁸ Er is één *cranium* afkomstig van een man (S 28-V 18). De overige drie (S 35-V 23, S 27-V 21, S 24-V 19) vertonen, met uiteenlopende betrouwbaarheid, vrouwelijke kenmerken.

put	vlak	spoor	vondst	sexualisatiegraad cranium	geslacht
1	1	21	17	nd	nd
1	1	35	23	-1,67 (24)	vrouw?
1	2	27	21	-1,40 (5)	vrouw
1	3	24	19	-1,00 (10)	vrouw
1	3	28	18	+1,38 (8)	man

Tabel 4. De bepaling van het geslacht per put, vlak, spoor en vondstnummer (tussen haakjes het gewicht van de kenmerken die beoordeeld zijn). nd= niet determineerbaar.

Hoewel het om een relatief kleine selectie van vijf personen gaat lijkt een geringe meerderheid (60%) van de *cranium*-fragmenten afkomstig van vrouwen. Wel dient er rekening mee gehouden te worden dat de beoordeling van de kenmerken bij één persoon (S 35-V 23) voorbarig zijn. Het betreft namelijk een individu dat nog niet helemaal volgroeid of volwassen (< 20 jaar) is. Mannelijke geslachtskenmerken aan het bot zijn gemiddeld pas na het twintigste levensjaar volledig tot ontwikkeling gekomen.

Voor een representatieve 'normale' weerspiegeling van een populatie zou de verhouding tussen mannen en vrouwen niet veel afwijken van een één op één verhouding.¹⁹ Veel onderzoeken leveren ongeveer dezelfde verhoudingen op, de verhoudingen schommelen in de meeste gevallen tussen de 60% en 40%. De ene keer is het percentage vrouwen wat hoger, de andere keer het aandeel mannen, maar het kan steeds worden gezien als een natuurlijke verhouding voor de bevolking in die perioden.²⁰

Leeftijd

De beoordeling van de skeletleeftijd bij overlijden is in vier gevallen alleen binnen ruime marges mogelijk (tabel 5). Het vergroeien van verschillende trajecten van de *suturen* (schedelnaden) aan de binnen- en buitenzijde van het *cranium* (*endo/ectocraniale sutuurobliteratie*) is bij drie personen

¹⁸ Maat, Mastwijk & Van der Velde, 1997: 575-580.

¹⁹ Waldron, 1994: 23; Chamberlain, 2006: 97.

²⁰ Maat, Mastwijk & Jonker, 2002: 9.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

put	vlak	spoor	vondst	methode	leeftijd
1	1	21	17	gebitseruptie, gebitsattritie	30->
1	1	35	23	gebitseruptie, gebitsattritie, <i>synostosing spheno-occipitale</i>	14-16
1	2	27	21	<i>endo/ectocraniale sutuurobliteratie</i>	20-40
1	3	24	19	<i>endo/ectocraniale sutuurobliteratie</i>	30-60
1	3	28	18	<i>endo/ectocraniale sutuurobliteratie</i>	40-80

Tabel 5. De skeletleeftijden bij overlijden per put, vlak, spoor en vondstnummer.

	S 21-V 17	S 35-V 23
doorgebroken	16	28
niet doorgebroken	0	4
geïnspecteerd	0	28 (100%)
<i>ante mortem</i> verlies	16 (100%)	0
<i>post portem</i> verlies	0	0
congenitaal afwezig	0	0
extra elementen	0	0
cariës	-	2 (7%)
abces/fistel	-	0
<i>alveolaire atrofie</i> (terugwijkend kaakbeen)	-	0
<i>calculus</i> (tandsteen)	-	0
<i>periodontitis</i> (ontsteking tandbeen)	-	0
<i>Shovel shaped incisors</i> (schopvormige snijtanden)		elementen 21 en 11

Tabel 6. De status van het gebit per spoor- en vondstnummer.

beoordeeld. Het betreffen een twintig- tot veertigjarige (S 27-V 21), een dertig- tot zestigjarige (S 24-V 19) en een veertig- tot tachtigjarige (S 28-V 18). Voor één persoon (S 35-V 23) is de leeftijd met behulp van gebitseruptie, gebitsattritie en het vergroeien van *cranium*-onderdelen bepaald tussen de veertien en zestien jaar.

De leeftijden van de volwassenen zijn niet opmerkelijk. Wel is duidelijk dat er geen skeletonderdelen van foetussen, baby's, peuters of kleuters zijn aangetroffen op het onderzochte deel van de begraafplaats. Bij een 'normale' afspiegeling van de doden in een 'normale' populatie is een hoog aandeel van de jongste groepen te verwachten, gezien de gebruikelijke hoge zuigelingensterfte. Dat geldt zeker in deze periode, maar ook voor jagers/verzamelaars, agrarische en/of stedelijke bevolkingsgroepen.²¹ Het gaat bij het onderzoek te Didam echter om een wel heel erg kleine selectie van de overleden populatie.

Status van het gebit

Van twee individuen (S 21-V 17, S 35-V 23) zijn gebitsresten of kaakbot aanwezig voor onderzoek (tabel 6). Van de veertien- tot zestienjarige persoon (S 35-V 23) zijn 28 gebitselementen doorge-

²¹ Chamberlain, 2006: 64-92.



Figuur 10. Botmateriaal uit Didam. Links een jonge dame met opvallend grote tanden (S 35) en rechts een tandeloze kaak van een oud besje (S 21).

broken; de vier verstandskiezen zijn nog aanwezig in hun tandkassen. Dat is niet ongebruikelijk aangezien deze gemiddeld pas na het achttiende jaar volledig doorgebroken zijn. Van twee elementen (26 en 46, de eerste molaren in de linker boven- en rechter onderkaak) is de tandkroon volledig verdween als gevolg van cariës. Opmerkelijk zijn de twee *shovel shaped incisors* (schopvormige snijtanden). Deze anatomische variant wordt wel vaker waargenomen maar komt in minder dan 5% bij blanken voor (figuur 10, links).²² De jongedame uit Didam, die dus een opvallend gebit had bij leven, is ook nog eens opmerkelijk ter aarde gesteld met haar rouwkrans/bruidskroon (zie verder § 5.3).

Bij de andere persoon (S 21-V 17) zijn alle gebitselementen van de *mandibula ante mortem* verloren geraakt. De status van het gebit bij deze persoon is dan ook niet echt beoordeelbaar, maar het verlies van alle elementen suggereert natuurlijk geen al te beste conditie tijdens leven (figuur 10, rechts).

²² Man & Hunt, 2005: 37

Pathologische botveranderingen

Er zijn geen door ziekte of trauma veroorzaakte botveranderingen waargenomen.

4.4 Conclusie

De verzamelde menselijke botfragmenten behoren toe aan vijf individuen. Het betreft volledige skeletonderdelen en kleine botfragmenten van vijf *crania*. De resten zijn afkomstig uit graven uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe tijd. Het gaat in ieder geval om vier volwassen personen, bestaande uit twee vrouwen, één man en één volwassen persoon waarvan het geslacht niet kon worden bepaald. Het meest volledige cranium behoorde toe aan een veertien- tot zestienjarige, vermoedelijk een (jonge) vrouw. Het gebit van deze jongedame vertoonde twee elementen met cariës en een anatomische variant, zogenaamde *shovel shaped incisors*. Het geslacht en de leeftijd van de individuen zijn niet opmerkelijk, maar er zijn geen skeletonderdelen van baby's of erg jonge kinderen aangetroffen.²³ Pathologische botveranderingen zijn niet aangetroffen. De conservering van het botmateriaal is op macroscopisch niveau goed maar de meeste individuele botten zijn niet volledig.

²³ Van de niet nader onderzochte graven kon van graf S8 in het veld bepaald worden dat het een kind betrof.

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

5 De vindplaats

5.1 Bouwgeschiedenis Mariakerk

De opgravingen in de Mariakerk, die in 1957 onder leiding van Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (thans RCE) werden uitgevoerd, hebben aangetoond dat op de plaats van de huidige kerk ten minste twee voorgangers hebben gestaan.²⁴ Dit waren zogenaamde zaalkerkjes met een vierhoekig grondplan, opgetrokken in tufsteen.

Het oudste stenen kerkje uit de 11e eeuw was even breed als het huidige schip (ca. 10 m) en ongeveer 23 m lang. Het gebouw was gefundeerd op een bed van kalkgruis, eerste en ijzer-slakken. In dezelfde periode zijn er in de Liemers en daarbuiten meer kerken gebouwd, onder andere te Angerlo, Duiven, Groessen en Wehl. De kerk werd later in oostelijke richting met een travee uitgebreid waarin het altaar stond. Van een smallere apsis in de gebruikelijke zin was geen sprake. In westelijke richting bouwde men enkele traveeën waarvoor men vermoedelijk ook een toren plaatste, zoals in Duiven en Groessen het geval was. De opgravingen in de Didamse kerk doen vermoeden dat de vroegste bouwgeschiedenis niet veel verschilt van de bouwwijze in Oost-Gelderland en het aangrenzende Kleefse gebied. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de meeste kerken zijn gebouwd op plaatsen waar al in de 10e eeuw, of zelfs nog eerder, eenvoudige zaalkerkjes stonden. De heeft waarschijnlijk tot omstreeks de helft van de 14e eeuw dienst gedaan. Kort voor of in het jaar 1367 moet de kerk door brand getroffen zijn. Uit een aflatbrief te Rome, gedateerd op 21 oktober 1367, blijkt dat degenen die aan de wederopbouw van de Didamse kerk meewerkten een aflat van een jaar en 400 dagen verleend zou worden. Deze nieuwbouw moet, afgaande op de bouwstijl, omstreeks 1400 aan de Didamse kerk uitgevoerd zijn. Als bouw-materiaal voor het priesterkoor koos men niet tufsteen maar de goedkopere baksteen. Dit past in een ontwikkeling die men in de gehele streek kan waarnemen. De raadhuisen in 's-Heerenberg, Gennep en Kalkar van omstreeks 1450 getuigen van de hoge vlucht die de baksteenarchitectuur nam.

Omstreeks 1450 werd de gotische toren opgetrokken in baksteen en bekleed met tufsteen. Transacties met tufsteen in de jaren 1458 en 1459 maken een ruwe datering mogelijk. De Didamse toren vertoont qua bouwstructuur (o.a. de overhoeks geplaatste westelijke steunberen) verwantschap met die van Neder-Elten (onderste tufstenen geledingen) en Oud-Zevenaar (begonnen na 1454). De bouwactiviteiten in de tweede helft van de 15e eeuw resulteerden in een kerk met een hoge gotische toren waartegen een laag romaans schip en een hoog gotisch priesterkoor. Niet lang daarna moet het als ouderwets beschouwde romaanse schip zijn afgebroken en vervangen door het huidige driebeukige pseudo-basilikale middenschip met zowel in de midden- als zijbeuken zogenaamde kruisribgewelven. Bekend is dat in het jaar 1493 het schip opnieuw gewijld werd.

²⁴ Gegevens ontleend aan Oudheidkundige vereniging Didam en Van Heugten & De Wit, 2000.



Figuur 11. Schets van Jan de Beijer uit 1742, dorpsaanzicht 'Diem' met de grote Mariakerk.

Uit rekeningen van de bisschoppelijke vicaris van 1493/94 blijkt dat kort daarvoor verbouwingen waren uitgevoerd. Of daarmee deze bouwphase afgesloten werd, kan betwijfeld worden. Op basis van stijkenmerken zou het schip ook enkele decennia later gebouwd kunnen zijn. De schenking van een glasraam in 1553 door de graaf van den Bergh zou dan passen in de afronding van de bouwactiviteiten.

De kerk brandde uit in de tweede helft van de 16e eeuw, waarschijnlijk als gevolg van oorlogshandelingen in de strijd tussen Staatse en Spaanse troepen. In een Berghse afrekening uit 1600 staat: *dewyll dieselbe (kerk) voer etliche jhaerenn afgebrand! (is)*. Vermoedelijk zijn daarbij de gewelven van middenschip, zuidbeuk en priesterkoor ingestort. In de laatste jaren van de 16e eeuw keerde de rust weer terug in de streek en begon men aan wederopbouw te denken. Al met al lijkt het aannemelijk dat de wederopbouw van de Didamse kerk in 1619 voltooid is (figuur 11).

In de eeuwen hierna is van ingrijpende verbouwingen en restauraties niets bekend. De kleine Hervormde Gemeente gebruikte slechts een klein gedeelte van het grote gebouw. Ook financieel was men niet in staat voor het nodige onderhoud te zorgen. Na de Franse tijd bleek dat de kerk dringend aan restauratie toe was. Het kerkgebouw was veel te groot en alleen het middenstuk van het middenschip werd gebruikt. Met schotten en glaswerk was dit deel van de rest van de kerk afgescheiden. De zandstenen ramen van het schip werden in 1827 vervangen door gietijzeren, enkele werden zelfs dichtgemetseld. In 1851 werd in het middenschip een neogotisch gewelf aangebracht. Maar ook de toren diende opgeknapt te worden. In 1839 verzocht de Hervormde Gemeente het gemeentebestuur om de spits van de toren te herstellen. De toren was namelijk eigendom van de burgerlijke gemeente zoals uit de kadastrale gegevens uit 1832 blijkt. De Hervormde kerkvoogdij besloot zelf het strikt noodzakelijke achterstallige onderhoud ter hand te nemen. Dit resulteerde in het afbreken van de hoge torenspits in het jaar 1846 en die te vervangen door een klein piramidedvormig dak. Nadat in 1954 de kerk in handen van de katholieke gemeenschap was overgegaan, werd een grondige restauratie uitgevoerd. Daarbij werd het gebouw zoveel mogelijk in de oude staat teruggebracht. De restauratie begon in 1956 en duurde tot 1961.



Figuur 12. Stratigrafisch gescheiden en oversnijdende begravingen.

5.2 Ouderdom kerkhof

De 36 graven zijn op verschillende hoogtes aangetroffen. Van het hoogst gelegen graf, dat op 12,6 m +NAP werd aangetroffen, was de bodem van de kist nog intact. In dit door de oude riolering verstoorte graf S 13 werd een deel van een rozenkrans aangetroffen. Het graf behoort met graf S 35 van de 'Diemse bruid' op 12,4 m +NAP tot de jongste begravingen. Vanwege het gebruik van kunststof in de mogelijke rozenkrans van graf S 13 ligt de datering in (het begin van) de 20e eeuw.

Met de ingebruikname van een nieuwe begraafplaats in Didam is het begraven bij de kerk waarschijnlijk beëindigd. Hoewel het gebruik van de nieuwe begraafplaats werd toegestaan in 1828, dateren de eerste geregistreerde begravingen pas uit 1913.²⁵ Indien het graf met de deels kunststoffen rozenkrans inderdaad kort voor 1913 heeft plaatsgevonden, is er sprake van een vroeg gebruik van kunststof. De datering van de jongedame is op grond van parallellen mogelijk ouder (zie onder).

Zoals gesteld zijn bij het delven van graven oudere graven verstoord geraakt (figuur 12). Oudere begravingen zijn aangetroffen in vlak 2. De graven S 23, S 24 en S 26 liepen door tot in vlak 3. De oudste begravingen zijn S 28 en S 29, die alleen in vlak 3 zijn aangetroffen. Van deze graven resteerde alleen slecht geconserveerd bot. Eén van de graven in vlak 2, S 23, kan gedateerd worden

²⁵ Informatie beschikbaar gesteld door de koster van de Mariakerk. De nieuwe begraafplaats achter de Schuurkerk, in 1837 vervangen door de Waterstaatskerk St. Martinus, werd weliswaar meteen in gebruik genomen, de oudst geregistreerde (katholieke?) graven aanwezig in de Mariakerk dateren echter uit 1913.



Figuur 13. Bronzen gesp uit de Vroege Middeleeuwen, gevonden bij de rioleringswerkzaamheden voorafgaand aan de archeologische inspectie.

op basis van het voorkomen van kistspijkers. Deze komen voor vanaf het midden van de 15e eeuw.²⁶ De eveneens gevonden scherp kogelpotaardewerk is dus blijkbaar uit zijn oorspronkelijke context geraakt. In dit kader moet ook de vondst van een ijzeren pijlpunt voor een kruisboog genoemd worden. Deze werd gevonden voorafgaand aan de archeologische inspectie. Hoewel de context niet duidelijk is, geeft deze wel een indicatie over de mogelijke ouderdom van het kerkhof. De typische, korte pijlpunt dateert uit de 14e en/of 15e eeuw.²⁷

Hoewel de graven blijkbaar dateren uit de periode 15e t/m begin 20e eeuw is op grond van oudere vondsten wel duidelijk dat het terrein eerder in gebruik is geweest. In dit kader moet zeker de vondst van een bronzen gesp, of mogelijke boeksluiting genoemd worden. De gesp werd gevonden met een metaaldetector(!) door een medewerker van de fa. Geven die het rioleringswerk uitvoerde. De datering van de gesp ligt waarschijnlijk in de periode 8e/9e eeuw tot op zijn laatst 11e eeuw (figuur 13). De datering komt dus mogelijk overeen met de oudste keramische vondsten gedaan bij de inspectie. De gesp houdt wellicht verband met een ouder nederzettingsterrein. Omdat de inspectie niet is doorgezet tot de ongestoorde ondergrond, waarbij eventueel grondsporen opgetekend zouden kunnen worden, kon deze theorie niet getoetst worden. Overigens dateert de oudste vermelding van Didam, genoemd als Theodon in een oorkonde van de Sint Maartenkerk te Utrecht uit 828!

5.3 De Diemse bruid

De jonge vrouw in graf 35 dame had een doden- of bruidskroon op haar hoofd en ook in haar handen. Door de ligging in het profiel van de werksleuf kon het geheel niet goed onderzocht

²⁶ Derks e.a., 2008. Ook bij een groot onderzoek op het Plechelmusplein in Oldenzaal bleek het gebruik van kistspijkers niet eerder voor te komen (Scholte Lubberink, 2011).

²⁷ De pijlpunt is in bezit van de Heemkundekring Bergh. Gegevens beschikbaar gesteld door dhr. H. Roem ('s Heerenberg).



Figuur 14. De aangetroffen versierselen na reiniging, en rechts detail van resten gewoven textiel, papier en huid (foto's: Restaura).

worden. Het grafkransje op haar hoofd bestaat uit diverse bloemen en blaadjes van plat en gekruld koperdraad, ijzerdraad, glaskralen, textiel (afdrukken van een geweven structuur) en pailletten (figuur 14). De resten van textiel zijn waarschijnlijk van een kapje afkomstig. Het papier was als lint rond de hoofddraad van de grafkran gewikkeld. Wat betreft stijl en materialen zijn er overeenkomsten met de rouwsieraden met mensenhaar, die vanaf de 18e t/m de 20e eeuw gebruikt werden door rouwenden. Het vertoont vooral veel overeenkomsten met twee haarobjecten in het Limburgs Museum die dateren uit halverwege de 20e eeuw (bijvoorbeeld het gebruik van het gekrulde koperdraad dat op haar lijkt). Er is ook een mogelijkheid dat dit kransje menselijk haar heeft bevat van de overledene zelf of een eerder overleden dierbare.²⁸

Een opmerkelijke parallel van een graf van een jong, ongetrouwd meisje dat als bruid is begraven, is bekend uit Zwitserland.²⁹ De krans op het hoofd van de jonge vrouw duidt op een zogenaamde *Totenhochzeit* (dodenbruiloft). De *Totenhochzeit* was een bekend West-Europees verschijnsel waarbij ongehuwde overledenen een dodenkroon of dodenkrans op hun hoofd of in of bij hun graf kregen om hun (vaak) korte leven toch compleet te maken, waarbij gehuwd zijn, het ideaal was. Ze kwamen voort uit de christelijke opvatting dat elk mens gehuwd moest zijn en wanneer men dit gedurende het leven verzuimde, bijvoorbeeld door een vroege dood, diende dit in de dood alsnog rechtgezet te worden. Hierbij kan ook de symboliek van 'bruid van Christus' een rol spelen. Zodoende zag men de overledene samen met Christus als bemiddelaar tussen de nog levende gemeenschap en God. Bovendien waren kinderen normaal gesproken de vrucht van een huwelijk, maar in dit geval kon men hopen op Gods zegeningen als vrucht van dit bovenaardse huwelijk.³⁰ In dit opzicht kunnen de doodskronen ook als bruidskroon aangemerkt worden. Tevens symbolise-

²⁸ Mededeling P. Postema, vrijwillig assistent conservator Limburgs Museum, Venlo. Zij heeft onderzoek gedaan naar rouwsieraden.

²⁹ Venbrux, 1991.

³⁰ Mededeling P. Postema.

ren deze kronen de maagdelijkheid. De krans gevonden in Didam is dus hoogstwaarschijnlijk een dodenkrans of dodenkroon. Het gebruik van doodskronen is vanaf de 16e eeuw gedocumenteerd.

Overigens was zij niet de enige met dergelijke versierselen begraven. Zowel voor als na de archeologische inspectie zijn meer schedels gevonden rond de 'Diemse' toren met groene plekken op de schedel door resten van koper. Dergelijke fenomenen zijn ook elders in de Lage landen bij archeologisch onderzoek gevonden, zoals bijvoorbeeld te Elst.³¹ Bij het onlangs uitgevoerde, grootschalige onderzoek op het Plechelmusplein te Oldenzaal zijn bij 127 van de bijna 2.750 skeletten groene plekken op verschillende delen van het skelet waargenomen. Bij de meeste skeletten bevond zich groene aanslag ter hoogte van de schedel (77%). Bij een aantal skeletten zijn resten van koperdraad gevonden ter hoogte van de schedel, in combinatie met gevlochten twijgen en organisch materiaal. Versieringen met koperdraad zijn eerder waargenomen in grafcontexten, zoals op de begraafplaats naast de St. Jansbasiliek in Oosterhout in graven daterend uit de 17e t/m de 19e eeuw.³² Daar zijn eveneens fragmenten in combinatie met textielresten aangetroffen, door de onderzoekers geïnterpreteerd als mogelijke corsages. In oudere graven op het kerkhof in Oosterhout zijn fragmenten koperdraad in combinatie met buxusblaadjes op schedels aangetroffen. Mogelijk waren deze fragmenten onderdeel van bladerkranen. Uit Antwerpse graven, maar ook een enkele uit Elst, zijn kranen bekend, gemaakt van een metalen frame en versierd met bloemen en bladeren. Deze kranen werden ook in verband gebracht met de maagdelijkheid.³³ Van de skeletten in Oldenzaal waarbij groene aanslag werd aangetroffen was 55% vrouw.³⁴ Blijkbaar werden ook jonge jongens op een vergelijkbare wijze begraven.

De Mariakerk in Didam was vanaf de Reformatie een protestantse kerk, met uitzondering van de periode tussen 1672 en 1674. Vanaf 1954 was zij weer een katholieke kerk. De jonge vrouw uit Didam is waarschijnlijk begraven in de late 18e, 19e en/of zelfs vroege 20e eeuw, gezien de stratigrafische positie van het graf. Ze is dus waarschijnlijk met het sieraad in de protestantse periode van de kerk begraven. Mogelijk werden katholieken en protestanten op hetzelfde kerkhof begraven, hetgeen ook bekend is uit bijvoorbeeld Denekamp en Oldenzaal. Wellicht is de vondst van de 'Diemse bruid' een uiting van een veranderend politiek klimaat. Met de komst van de Fransen aan het eind van de 18e eeuw kreeg het katholieke deel van de bevolking meer vrijheden dan tijdens de voorgaande protestantse regering. Katholieken konden weer openlijk hun geloof belijden en er kwamen weer katholieke kerken. Uit de archeologische vondsten, niet alleen te Didam, blijkt dat de katholieken meer en meer begraven gaan worden met devotionalia, zoals de goed geconserveerde versierselen van de 'schone' 'Diemse bruid'. Een ander voorbeeld is de mogelijke rozenkrans uit graf S 13. De glazen kralen zijn dezelfde als de kralen in de krans (vergelijk figuren 8 en 14). Dat

³¹ Derks e.a., 2008.

³² Sam e.a., 2005.

³³ www.archeologie.antwerpen.be: Het onderzoek van graven in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en in de Sint-Pauluskerk leverde veel gegevens over het begrafenisgebeuren in de middeleeuwse en postmiddeleeuwse periode. Niet alleen grafkelders en doodskisten maar ook de aankleding van de doden en eventuele grafgiften illustreren de complexe tradities die met de dood en het begraven gepaard gingen. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat naast de officiële kerkelijke houding vaak heidense tradities voortleefden.

³⁴ Het onderzoek in Oldenzaal uitgevoerd door ADC ArcheoProjecten in samenwerking met RAAP is pas onlangs afgerond. Tekst en cijfers ontleend aan de website van ADC, www.archeologie.nl.



Figuur 15. Voor- en bovenzijde van de 'Diemse' bruid na restauratie en fixatie van de doodskrans (foto's: Restaura).

kan duiden op dezelfde maker of een verwantschap tussen de twee personen in wier graven ze gevonden zijn.

De jonge vrouw in graf 35 was een opvallende verschijning met haar grote tanden. Haar identiteit is mogelijk op basis van nader onderzoek in de kerkelijke archieven te achterhalen. Met de restauratie en presentatie van haar rouwsieraad komt de jonge geschiedenis van Didam bijna weer tot leven (figuur 15). Het gebruik van dergelijke versierselen wijst, vooral gezien haar jeugdige leeftijd bij overlijden, op een bepaalde status als bijvoorbeeld maagd en een 'huwelijk met God'. Uiteraard kon niet vastgesteld worden of de 'Diemse bruid' werkelijk maagd of ongehuwd was; 'schoon' was ze zeker niet met haar opmerkelijke gebit. Ondanks de jonge datering van de begraafing blijkt er weinig bekend over grafgebruiken uit de 19e en/of vroege 20e eeuw. Aanwijzingen voor dergelijke begraafwijzen zijn archeologisch wel eerder waargenomen, maar nooit zo goed geconserveerd aangetroffen als onder de 'Diemse' toren.

5.4 Gaafheid, conservering en aanbevelingen

Gaafheid en conservering van zowel de graven als het vondstmateriaal was redelijk tot goed. Met de archeologische inspectie is slechts een klein aantal begravingen onderzocht. Omdat de kerk al vanaf de 11e eeuw in gebruik is en waarschijnlijk het terrein rondom ook toen al als begraafplaats werd gebruikt, is slechts een fractie van het geheel onderzocht. Ondanks de geringe omvang van de archeologische inspectie zijn bijzondere feiten aan het licht gekomen. Deze hebben niet alleen

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

betrekking op de bijzondere en nog slecht gekende begrafenisrituelen uit de Nieuwe tijd, maar ook op de aanwezigheid van een vermoedelijk nederzettingsterrein uit de Vroege Middeleeuwen. Het is duidelijk dat deze hypothese getoetst moet worden. Het is daarom helder dat bij toekomstige graafwerkzaamheden rond de oude kerk van Didam enige vorm van archeologisch onderzoek zeer wenselijk is.

Literatuur

- Acsádi, G. & J. Nemeskéri, 1970. *History of human life span and mortality*. Budapest.
- Aufderheide A.C. & C. Rodríguez-Martín, 1998. *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge.
- Brothwell, D.R., 1981. *Digging up bones*. Oxford [3rd edition].
- Brinkkemper, O., M.C. Eerden & K. van der Graaf (red.), 1998. *Handboek ROB-specificaties*. Amersfoort.
- Centraal College van Deskundigen Archeologie, 2010. *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie 3.2: landbodems*. Gouda.
- Chamberlain, A., 2006. *Demography in archaeology*. Cambridge.
- Derks, T., J. van Kerckhove & P. Hoff (red.), 2008. Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002-2003). *Zuidnederlandse archeologische rapporten* 31. Amsterdam.
- Heugten W. F. W. M. van & J. M. de Wit, 2000. *Kerkenboek Didam: geloven rond de Diemse toren: duizend jaar kerkgeschiedenis*. Nijmegen.
- Lange, G.W. de & J.A.M. ten Cate, 1980. *Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000: blad 40 Arnhem*. Wageningen/Haarlem.
- Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk & M.A. Jonker, 2002. Citizens buried in the 'Sint Jans' Cathedral of 's-Hertogenbosch in the Netherlands. *Barge's Anthropologica* 8. Leiden.
- Maat, G.J.R., A.E. van den Merwe & Th. Hoff, 2012. Manual for the physical anthropological report. *Barge's Anthropologica* 6. Amsterdam [7th edition].
- Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk & E.A. van der Velde, 1997. On the reliability of non-metrical morphological sex determination of the skull compared with that of the pelvis in the low countries. *International Journal of Osteoarchaeology* 7: 575-580.
- Mann, R.W. & D.R. Hunt, 2005. *Photographic regional atlas of bone disease, a guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*. Springfield [2nd edition].
- Maresh, M.M., 1955. Linear growth of bones of extremities from infancy through adolescence. *American journal of disease of children* 89: 742-753.
- Meene, E.A. van de, 1988. *Geologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000: kaartblad 40 Arnhem Oost*. Haarlem.
- Nemeskéri J., L. Harsányi & G. Acsádi, 1960. Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Antropologischer Anzeiger* 24: 70-95.
- Ortner, D.J., 2003. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. London.
- Pijls, F.W.G., 1948. *De bodemkartering van Nederland: een gedetailleerde bodemkartering van de gemeente Didam*. Wageningen.
- Rauber, A. & F. Kopsch, 1952: *Lehrbuch und Atlas der Anatomie des Menschen*. Leipzig [18. Auflage].
- Sam, L.A., M. Parlevliet, M. d'Hollosy & J.P. Flamman, 2005. Graven op de markt: een middeleeuwse nederzetting en begraafplaats op de Markt van Oosterhout. *AAC-publicatie* 32. Amsterdam.

- Schabbink, M.**, 2007. Plangebied Holterhoek te Doetinchem, gemeente Doetinchem; archeologisch vooronderzoek: proefsleuven. *RAAP-rapport* 1337. Amsterdam.
- Scheuer, L. & S. Black**, 2000: *Developmental juvenile osteology*. London/San Diego.
- Scholte Lubberink, H.B.G.**, 2012. Het St. Plechelmusplein te Oldenzaal, gemeente Oldenzaal: archeologisch vooronderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding. *RAAP-rapport* 2276. Weesp.
- Sjøvold T.**, 1975. Tables of the combined method for determination of age at death given by Nem-eskéri, Harsányi and Acsádi. *Colegium Anthropologicum* 19: 9-22.
- Stiboka**, 1975. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000: blad 40 Oost Arnhem*. Wageningen.
- Ubelaker, D.H.**, 1989. *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*. Washington.
- Ufkes A. & B. Silkens**, 2007. Prehistorische boeren en laatmiddeleeuwse tollenaars langs de Oude Doetinchemseweg: een archeologische opgraving bij Wijnbergen 'De Kap', gemeente Doetinchem (Gld.). *ARC-Publicaties* 161. Groningen.
- Venbrux E.**, 1991. A death-marriage in a Swiss mountain village. *Ethnologia Europaea* 21: 193-205.
- Waldron, H.A.**, 1994. *Counting the dead: the epidemiology of skeletal populations*. Chichester.
- Waldron, T.**, 2009. *Paleopathology*. Cambridge.
- Workshop of European Anthropologists**, 1980. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Journal of human evolution* 9: 517-549.

Gebruikte afkortingen

GPS	Global Positioning System
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
-Mv	beneden maaiveld
NAP	Normaal Amsterdams Peil
S	spoor(nummer)
SIKB	Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer
V	vondst(nummer)

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

- Figuur 1.** Ligging van het onderzoeksgebied (rood omlijnd); onder: detail en ligging in Nederland (ster).
- Figuur 2.** Het merendeel van het menselijk botmateriaal is verzameld voor een respectvolle herbegraving.
- Figuur 3.** Zuidprofiel aan oostzijde van de werkput.
- Figuur 4.** Overzicht werkput met graven in vlak 1, 2 en 3.
- Figuur 5.** Graven S 11 en S 32.
- Figuur 6.** Kistcontour bij graf S 9 en bodem van de kist van graf S 13.
- Figuur 7.** Fragment van een majolica bord met beeltenis van Jezus aan het kruis. Schaal 1:1.
- Figuur 8.** Deel van mogelijke rozenkrans uit graf S 13, datering vroege 20e eeuw. Schaal 1:1.
- Figuur 9.** Spijkers en beslag van doodskisten. Schaal 1:1.
- Figuur 10.** Bomateriaal uit Didam. Links een jonge dame met opvallend grote tanden (S 35) en rechts een tandeloze kaak van een oud besje (S 21).
- Figuur 11.** Schets van Jan de Beijer uit 1742, dorpsaanzicht 'Diem' met de grote Mariakerk.
- Figuur 12.** Stratigrafisch gescheiden en oversnijdende begravingen.
- Figuur 13.** Bronzen gesp uit de Vroege Middeleeuwen, gevonden bij de rioleringswerkzaamheden voorafgaand aan de archeologische inspectie.
- Figuur 14.** De aangetroffen versierselen na reiniging, en rechts detail van resten gewoven textiel, papier en huid (foto's: Restaura).
- Figuur 15.** Voor- en bovenzijde van de 'Diemse bruid' na restauratie en fixatie van de doodskrans (foto's: Restaura).
- Tabel 1.** Archeologische tijdschaal.
- Tabel 2.** Verdeling keramisch vondstmateriaal.
- Tabel 3.** De aanwezige skeletonderdelen en conservering per put, vlak, spoor en vondstnummer.
- Tabel 4.** De bepaling van het geslacht put, vlak, spoor en vondstnummer.
- Tabel 5.** De skeletleeftijden bij overlijden per put, vlak, spoor en vondstnummer.
- Tabel 6.** De status van het gebit per spoor- en vondstnummer.
- Bijlage 1.** Sporenlijst.
- Bijlage 2.** Vondstenlijst.

Bijlage 1: Sporenlijst

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

Legenda bijlage 1

vorm

lin	langwerpig/lineair
nvt	niet van toepassing
rechth	rechthoekig
rond	rond

interpretatie algemeen

GR	graf
LG	laag
VS	verstoring

interpretatie specifiek (subinterpretatie)

GRI	inhumatiegraf
LGD	dagzomende laag
LGN	natuurlijke laag
LGO	ophogingslaag
VSR	recente verstoring

textuur (van vulling)

X	niet benoemd
Zs2	zand matig siltig
Zs3	zand sterk siltig
Zs4	zand uiterst siltig

mediaan (zand en grind)

-	niet van toepassing
MF	matig fijn

kleur

L	licht
U	bruin
D	donker
Y	grijs
E	geel
Z	zwart
O	oranje
W	wit
R	rood
P	paars
A	blauw
G	groen
X	kleur niet te bepalen (veld)
NVT	niet van toepassing

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

spoor	put	vlak	vorm	diepte	interpr. alg.	interpr. spec.	vulling	textuur	mediaan	kleur	opmerking
1	1	1	rechth	80	GR	GRI	0	X	-	U	bekken; li onderarm; bovenbeen; hand
2	1	1	rechth	110	GR	GRI	0	X	-	U	compleet, kistcontour
3	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	li been, re bovenbeen, bekken, li arm
4	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	compleet? juveniel, epifysen los
5	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	li en r voet.
6	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	compleet
7	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	bekken, twee benen
8	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	kind; schedel, armen, benen, bekken, ruggengraat
9	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedel, li bovenarm, ribben, bekken, li bov.been
9	1	1	rechth	0	GR	GRI	1	Zs3	MF	DY	kistcontour
10	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	re bov.been, onderbenen, voeten
11	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	compleet
12	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	re been, geen voet
13	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedeldak op hout
13	1	1	rechth	0	GR	GRI	1	X	-	U	bodem kist met kralen
14	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedel, li onderarm, vingerkoten, slecht cons.
15	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	ribben, onderarmen, bekken, bov.benen
16	1	1	nvt	0	GR	GRI	0	X	-	U	benen
16	1	1	nvt	0	GR	GRI	1	Zs3	MF	DY	kistcontour
17	1	1	nvt	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedelkap, re bov.arm, ruggengraat, bekken, re been, re voet
18	1	1	nvt	0	GR	GRI	0	X	-	U	in art. verstoord, vrouw
19	1	1	lin	90	GR	GRI	0	X	-	U	bovenlichaam vrouw; oversn. door s21
20	1	1	lin	90	GR	GRI	0	X	-	U	berkken; benen;1 voet verst. bs 25x13x6
21	1	1	lin	90	GR	GRI	0	X	-	U	hoofd, sleutelb. re bovenarm
22	1	1	lin	0	GR	GRI	0	X	-	U	onderrbenen en voeten
23	1	2	rechth	0	GR	GRI	0	Zs2	MF	UY	kistcontour
24	1	2	rechth	0	GR	GRI	0	Zs2	MF	UY	li bov.been niet; schedel, pijpbenen
25	1	2	nvt	0	LG	LGD	0	Zs2	MF	UY	0
26	1	2	rechth	0	GR	GRI	0	Zs2	MF	UY	kistcontour
27	1	2	rond	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedeldak

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
 Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

spoor	put	vlak	vorm	diepte	interpr. alg.	interpr. spec.	vulling	textuur	medi-aan	kleur	opmerking
28	1	3	lin	0	GR	GRI	0	X	-	U	schedel, re been
29	1	3	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	been; oudst
30	1	1	rechth	130	GR	GRI	0	X	-	U	onderlich. vanaf bekken; li bov.arm, re hand
31	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	deels verstoord
32	1	1	rechth	85	GR	GRI	0	X	-	U	compl. tm bekken
33	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	deels verstoord
34	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	onderbenen
35	1	1	rechth	0	GR	GRI	0	X	-	U	compl. vrouw met kledingspeld/bruidskap
36	1	1	nvt	120	GR	GRI	0	X	-	U	compleet, volw. vrouw
37	1	1	nvt	0	GR	GRI	0	X	-	U	verstoord
999	1	1	nvt	0	VS	VSR	0	X	-	NVT	-
1000	1	1	nvt	90	LG	LGO	0	Zs3	MF	DUY	verst. begr. laag
1001	1	1	nvt	0	LG	LGO	0	Zs3	MF	LU	schone laag, intacte begr.
1002	1	1	nvt	0	LG	LGO	0	Zs3	MF	DY	bot, leisteel, spijkers
1003	1	1	nvt	0	LG	LGN	0	Zs4	MF	EO	-

Bijlage 2: Vondstenlijst

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

Legenda bijlage 2

materiaal

GLS	glas
KER	keramiek
MFE	ijzer
OMB	bot, menselijk
OPH	hout/houtskool

materiaal algemeen

AWH	handgevormd aardewerk
ba	Badorf aardewerk
iw	industrieel wit aardewerk
kp	kogelpot
m	majolica
p	porselein
pi	Pingsdorf
PIJP	pijp/pijpekop/pijpesteel
r	roodbakkend aardewerk
s1	steengoed
s2	steengoed met oppervlaktebehandeling

begin- en einddatering

IJZ	IJzertijd
MEV	Middeleeuwen vroeg
MEVD	Middeleeuwen vroeg D
MELB	Middeleeuwen laat B
NTV	Nieuwe tijd voeg (A)
NTM	Nieuwe tijd midden (B)
NTL	Nieuwe tijd laat (C)

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

vondst	spoor	materiaal	materiaal alg.	materiaal spec.	begindat.	einddat.	opmerking
1	5	KER	AWH	-	IJZ	MEV	-
2	1002	MFE	slak	-	-	-	-
3	1000	KER	iw	-	-	-	-
4	1001	KER	s1	kan	MELB	-	-
5	9	KER	pi	-	-	-	laat; steengoed-achtig
5	9	KER	p	-	-	-	Europees?
6	11	KER	ba	-	-	-	-
7	13	GLS	kraal	segmentkraal	NTM	NTL	deel rozenkrans
8	13	OPH	doodskist	-	NTM	NTL	-
10	1001	MFE	slak	-	-	-	-
11	1001	KER	dakpan	onder-bovenpan; glazuur	-	-	-
12	6	KER	s1	-	MELB	-	Siegburg
13	10	GLS	vensterglas	gebrandschilderd glas	MELB	NTV	-
15	17	KER	s1	kan	MELB	-	geknepen standing
16	1000	KER	m	bor	-	-	-
16	1000	KER	s2	pot	-	-	Stadlohn/Vreden
16	1000	KER	iw	kop	-	-	-
17	21	OMB	bot	-	-	-	-
18	28	OMB	bot	-	-	-	-
19	24	OMB	bot	-	-	-	-
19	24	MFE	slak	vloeislak	-	-	-
19	24	KER	AWH	-	IJZ	MEV	-
20	23	KER	kp	kog	MEVD	MELB	-
20	23	MFE	spijker	-	-	-	lengte 7cm
21	27	OMB	bot	-	-	-	-
22	32	MFE	spijker	-	-	-	-
22	32	MFE	kistonder- deel	beslag	-	-	-
22	32	KER	r	-	-	-	-
22	32	KER	PIJP	-	-	-	dikke steel
24	35	KER	s2	-	-	-	Stadlohn/Vreden
25	36	KER	s2	-	-	-	bruin engobe; Stadlohn/ Vreden
25	36	KER	PIJP	-	-	-	dunne steel
25	36	MFE	spijker	-	-	-	-
26	1000	KER	r	pot/kom	-	-	Ochtrup
26	1000	KER	baksteen	-	-	-	25,5x12,5x5,5

RAAP-RAPPORT 2749

Oude besjes en 'schone' bruiden begraven onder de 'Diemse' toren
Archeologische inspectie rond de Mariakerk te Didam, gemeente Montferland

